

Открити селища и селищни могили – причини за различията в селищното и жилищното устройство

Явор Бояджиев ^a

^aСекция Праистория, Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките, ул. Съборна 2, София 1000, България, yavordb@abv.bg

Flat sites and tells – reasons for the differences in their settlement and dwelling organization

Yavor Boyadzhiev ^a

^aDepartment of Prehistory, National Institute of Archaeology with Museum in Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str, 1000 Sofia, Bulgaria, yavordb@abv.bg

ABSTRACT

The article compares the settlement organization and the building construction on flat sites consisting of no more than 2-3 levels and on multilayered settlements with deposits that are above 0,50 m in thickness. The possible differences in the occupational stages of a given site are discussed - from the clearing of the terrain for its foundation to the characteristics of the archaeological record.

The differences between the two types of settlements are due to the different bases on which they are founded – the former over a natural terrain, the latter over the remains of older settlements. The area for the newly established settlements needs to be cleared from vegetation – usually perennial trees whose removal leaves deep pits. The area of the multilayered settlements needs to be cleared from destruction debris, namely through surface flattening. The role of the terrain is particularly important for the construction of the buildings. If they are founded on a solid base, it is not likely that the weight of the building will cause any problems. This facilitates the construction of large massive buildings. The buildings of the multilayered settlements are lying over an amorphous 'fill' layer with low and uneven density. Such a layer is not suitable for heavy buildings since it sinks under their weight. This imposed the construction of lighter buildings.

The flat sites could cover a large area with sparsely situated dwellings. The space between the buildings was most probably used for household and subsistence activities. Light buildings, hearths, ovens and pits with various functions can also be situated there. The tells have a limited area, hence their densely built space. Probably most of the household and subsistence activities were performed off-tell.

The different location, organization and construction techniques of both types of settlement is reflected in the archaeological record.

KEYWORDS

prehistory, flat settlements, multilayered settlements, building construction, dug-into structures, archaeological record

Въведение

Както селищните могили, така и откритите селища са познати отдавна. Добре известни са и двата типа жилища – наземни и вкопани (известни още и като „землян-

* Тази статия беше приета за печат след дискусия в редколегията и при изразени резерви от страна на главния редактор (гл. ред.).

This article was accepted for publication by the editorial board after discussion and despite the skeptical opinion of the editor-in-chief (ed.-in-chief).

ки”). Дълго време се смяташе, че в разпространението на двата типа селища и сгради има както териториално, така и хронологично разграничение (Тодорова, Вайсов 1993, 150–152). Конкретно за Тракия се приема, че се срещат само наземни постройки (Тодорова, Вайсов 1993, 151). Непрекъснато разширяващите се проучвания значително коригираха тези представи (Бояджиев 2008). Археологическите разкопки по инфраструктурни обекти в Тракия през последните години извадиха на бял свят редица открити селища¹ от неолита и халколита. Почти всички те включват многобройни негативни структури с различни размери, форми, устройство и запълнител. Някои от тези структури имат площ, която надхвърля обичайната за една яма и отговаря на площта на жилищно помещение – около или над 10 м². Както вкопаните структури, така и обектите като цяло, се различават от познатите от селищните могили жилищна архитектура и селищно устройство. Появата на нови ситуации, непознати дотогава на една част от археолозите, предизвикаха (и все още предизвикват) оживена дискусия, раждат и разнообразни интерпретации. Появиха се дори опити за реинтерпретация на вече известните открити селища (Nikolov 2011; Николов, В., 2011). До голяма степен обаче различията между откритите селища и многослойните обекти² (типичен представител на които са селищните могили) се обуславят от различния характер на основата, върху която те се разполагат – първите върху естествен терен, вторите – върху останки от по-ранни селища (т. нар. културен пласт).³ Именно отражението на терена върху строителните техники и жилищната архитектура ще бъде разгледано в настоящата работа.

Разчистване на терена

Открити селища

Повечето новосъздаващи се селища са на брега на река, често при сливането на два водоизточника. Постоянното наличие на вода обикновено води до залесяване на бреговете на реките и съседните им райони. Има всички основания да се предполага, че при идването на първите заселници те са заварили девствена растителност, включително и вековни дървета. Така че първата им работа е била разчистването на терена от растителност. Изкореняването на многогодишните дървета е съпроводено с образуването на ями – толкова по-дълбоки, колкото по-стари и с по-мощна коре-

1 В археологическата литература все още няма точно разграничение на термините открито селище, многослойно селище и селищна могила. В настоящата работа терминът „открито селище“ ще бъде използван за обозначаване на обекти, които или са еднослойни, или при наличието на два или три (но не повече) строителни хоризонта напластяванията са достатъчно тънки (общо не повече от 0,30–0,40 м), така че тяхното наличие да не се отразява съществено при строежа и експлоатацията на сградите и да не затрудняват достъпа до естествения терен. Всъщност при два или три хоризонта дебелината на напластяванията от последното селище не трябва да се имат предвид при разглеждане на основата, върху която то е стъпвало.

2 В литературата често се използва терминът „многослойно селище“, като под слой се подразбират всички останки от едно селище. Терминът не е съвсем точен, тъй като от една страна в използвания смисъл всяко селище е „еднослойно“ – т.е. неговите останки образуват само един общ „слой“ (по-големият брой „слоеве“ е резултат от натрупването на последователно съществували селища), а от друга вътре в „слоя“ оставен от едно селище може да има различни напластявания – т.е. различни „слоеве“ (в българската археологическа литература все още няма общоприето разграничаване при използването на термините „слой“, „пласт“). По тази причина ще използвам термина многослоен обект, като имам предвид именно останките от няколко последователни селища.

3 Всъщност всеки многослоен обект започва като еднослоен. Много малка част от многослойните обекти обаче са проучени до основа, така че да се придобие представа за първоначалното селище.

нова система са растенията⁴. Част от тези ями са оставали извън предназначения за строеж пространство и най-вероятно са били дооформяни и използвани за най-различни цели (виж по-долу). Част от тях обаче са попадали в рамките на изграждащото се жилище. Същевременно при изкореняването се е натрупвал и дървен материал – най-често стволоче с голям диаметър. Именно тези два фактора обуславят до голяма степен начина на изграждане на сградите.

Образуването се ями трябва или да бъдат запълнени, за да се изравни теренът или да бъдат включени в архитектурата на новата постройка. Запълването на ямите повдига поне два проблема:

- Изкопаване и пренасяне на необходимото количество пръст от място, намиращо се извън предвидения за застрояване и обитаване район;
- Разликата в плътността на здравия терен и насипаната в ямите пръст. От една страна тя налага максимално добро трамбуване на запълнителя на ямите (т.е. допълнителни трудови усилия), а от друга дори и след най-доброто трамбуване съществува много голяма вероятност след известно време той да се слегне и съответно да наруши плоскостта на основата на сградата.

Едва ли тогавашният човек би усложнил допълнително своята и без това нелека работа, като запълва образуването се ями. Още повече, че включването им в устройството на жилището му носи някои съществени предимства – както като улесняване на снабдяването със строителен материал, така и от гледна точка на увеличаване на обема използвана площ.

Многослойни обекти

При изграждане на селище върху останките на по-ранно е необходимо да се разчистват деструкции, а не растителност. Това налага заравняване на терена – чрез разстилане на натрупаните се купчини или чрез настилане на стерилна пръст. Възможно е и комбинирането на двата способа. Всъщност използването на стерилна глина е имало за цел не само да подравни, а и да уплътни, заздравява терена, върху който ще се изграждат новите постройки.

При многослойните обекти не е възможно използването на изкопана на място пръст, тъй като това не е чиста глина, а културен пласт, който поради разнородния си състав не е годен за строеж. Освен това опитът е показал на древните жители, че строежът на сгради върху по-стари вкопани структури води до хлътване на стените и пода на жилищата (поради слягане на запълнителя на ямите). Затова те са избягвали по-значителни по размери изкопни работи в границите на селището. По тези причини сградите в едно селище с повече от два строителни хоризонта обикновено са изцяло наземни.

4 Изкореняването на дървета е много тежка и трудоемка работа. При разчистването на терен за застрояване тя обаче не може да се замени с друг вид премахване на многогодишните растения. При тяхното запалване или изсичане остават пънове, които от една страна нарушават плоскостта на терена и биха попречили на строежа на жилищата, а от друга запазват възможността за покарване на издънки. Машабните изкопни работи в някои селища (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, 52–57; Бояджиев, Бояджиев 2012, 88–89) показват значителните възможности на древното население в тази дейност. Същевременно стволът на дървото играе ролята на достатъчно дълъг лост, така че в съчетание с подкопаването на коренната му система (евентуално и с прерязване на големите хоризонтални корени) прави напълно възможно неговото изкореняване. Не е изключено предварително да е било планирано и използването на получените се при изкореняването ями, така че древният човек да е бил наясно, че влагайки усилия в изкореняването на дърветата ще си спести труд в последващите действия (виж по-долу).

Изграждане на жилищата

Открити селища

Изграждането на една праисторическа сграда е свързана с използването на значително количество глина. То може да варира в зависимост от конструкцията на стените – дали са изцяло от глина или в тях са включени и други материали – дърво, камък. Известните досега жилища от късната праистория показват наличието на поне 50% глина в конструкцията на сградата⁵. За да може да се оценят усилията, необходими за изграждането на една средно голяма постройка, по-долу ще бъде изчислен обемът на нужната за целта глина.

За постройка с размери 10×5 м (т.е. с площ 50 м^2)⁶, със стени високи 2,20 м и дебели 0,30 м са необходими $30 \times 2,2 \times 0,3 = 19,80$ (~ 20) м^3 глина, ако тя е единственият използван материал (във вид на кирпич или друг вид глинобитна техника). Ако се използва някакъв вид смесена техника количеството ѝ може да падне наполовина – до 10 м^3 , но едва ли под този обем.⁷ Наистина обемът на глината може да се намали малко поради наличието в сградата на врата/врати и прозорци, но за сметка на това глина е необходима за направата на някои други съоръжения – напр. вътрешни прегради, пещ, подиуми и т.н. При средна тежина на 1 м^3 сурова глина около два тона, то за постройката ще са необходими между 20 и 40 т глина (в зависимост от процента на другите материали в конструкцията, както и добавката на примеси в самата глина). За набавянето на глината има два начина – или да бъде донесена извън пределите на селището (т.е. от поне 100-200 м), или да бъде изкопана на място – от вътрешността на изгражданата постройка⁸. Безспорно вторият начин притежава редица предимства:

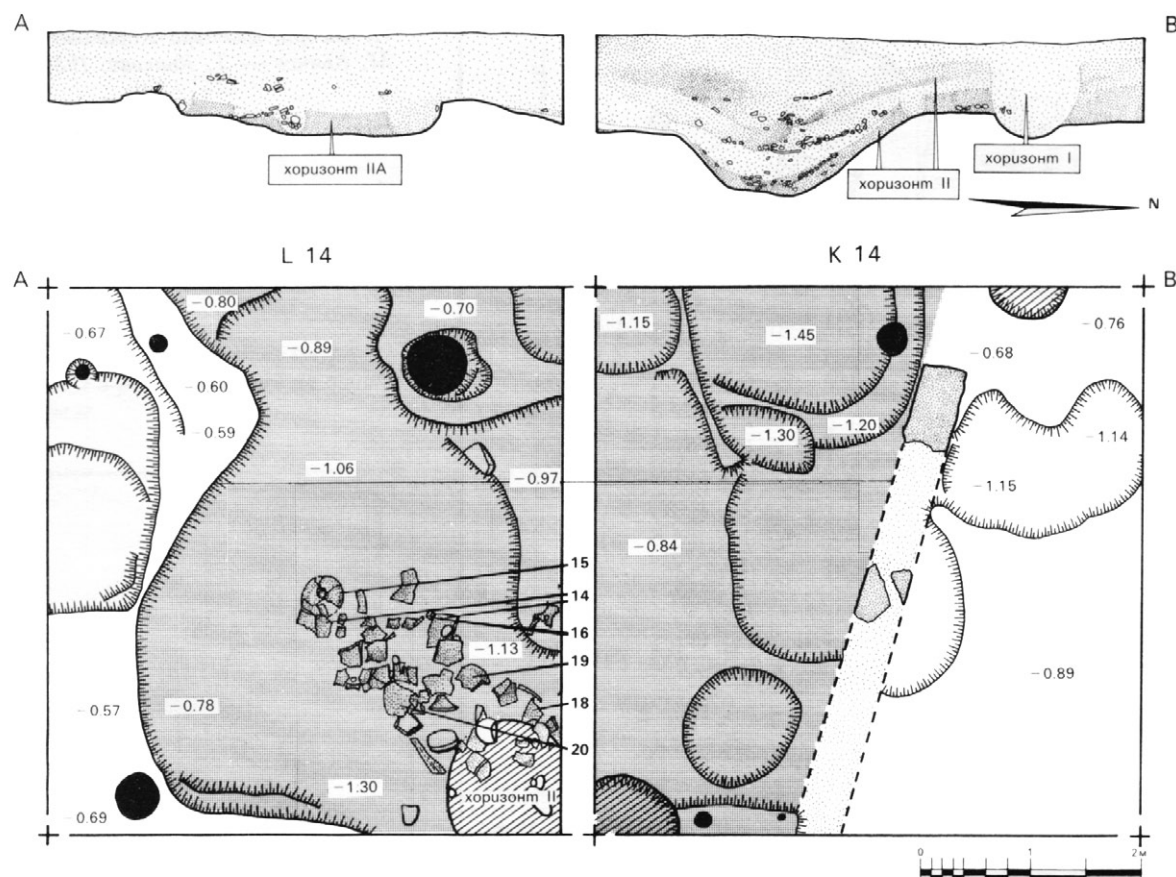
- Спестява се пренасянето на значително количество глина.
- Навлизането на сградата в дълбочина дава възможност за намаляване на височината ѝ спрямо нивото на естествения терен. При дълбочина 0,70 м височината на стената вече може да е само 1,5 м (като се запазва височината от 2,20 м на самото помещение) и съответно необходимото количество глина ще намалее до $13,5 \text{ м}^3$ ($30 \times 1,5 \times 0,3 \text{ м}$) – съответно до $6,75 \text{ м}^3$ при смесена техника – т.е. с приблизително 32,5%. Ако приемем, че от вътрешната страна на всяка стена се оставя пространство с широчина 1 м, което не се копае – както за да не се „подхлъзне“ стената, така и за да има удобно място за работа на строителите, то ямата ще има размери 8×3 м. На дълбочина 0,7 м обемът на изкопаната пръст ще е $16,8 \text{ м}^3$ и на практика ще е задоволил напълно нужди-

5 Имам предвид сградите, изградени чрез колово-плетена или глинобитна техника. Изключение може би правят жилищата в някои селища от втората половина на култура Хаманджия, чиито стени до височина 1,10–1,20 м са били изцяло от камък (Boyadzhiev, Y., 2004, 1–2). Съществува и хипотетичната възможност постройките да са били изградени изцяло от друг материал – напр. дърво, но досега такива не са установени.

6 Приети са едни условни, средни размери, позволяващи по-лесно изчисляване.

7 При експериментално изграждане на наземна халколитна сграда с размери $8 \times 4 \times 2,30$ м във Вадастра, Румъния, за получаване на необходимото количество глина е изкопана яма с размери $3 \times 2,5 \times 2$ м (т.е. 15 м^3 глина), която „съответства на полукопано жилище“ (Gheorghiu 2006, 154).

8 Глината може да бъде изкопана и извън стените на сградата, но в този случай ямата не може да бъде използвана като част от сградното пространство, а освен това би пречила за комуникациите в рамките на селището – особено при по-гъсто застрояване. Подобен начин на действие може да се предположи когато има достатъчно разстояние между сградите и е била налице нужда от ями за различни други дейности. Разбира се използването на глината зависи от нейните качества, но те могат да бъдат подобрили с добавянето различни примеси.

Обр. 1. План на жилище 2 от къснонеолитното селище Тополница-Промяхон
(по Тодорова, Вайсов 1993, 160, фиг. 21)

Fig. 1. Plan of dwelling 2 from the Late Neolithic settlement Topolnitsa- Promachon
(after Тодорова, Вайсов 1993, 160, фиг. 21)

те от глина (дори ако се вземе предвид, че част от пръстта е изнесена с кореновата система на дървото в случаите когато се е налагало изкореняване).

Голяма част от откритите вкопани структури с площ около и над 10 м² са именно с дълбочина около 0,70–0,80 м. Тази дълбочина би била по-голяма, ако вече е имало яма, останала след изкореняване на голямо дърво. Същевременно тя би намалела, ако процентът на площта на вкопаната част спрямо цялата площ на сградата е по-голям от 50%, както бе прието условно (т.е. ако оставеното некопано пространство около стените е с ширина по-малка от 1 м). Големината и дълбочината на вкопаването се обуславят от различни фактори: големината на ямата/ямите след изкореняването на дървото/дърветата; количеството глина, необходима за градежа; големината и устройството на сградата, която предстои да се построи. При решаването на жилищното пространство са възможни различни варианти:

1. Вкопаването може да обхваща цялата площ на сградата, като започва непосредствено до стените. Възможно е то да е с различна дълбочина:

а. Да е сравнително плитко – до 0,60–0,80 м. В този случай се образува един вид сутерен (обр. 1, 2);

б. Дълбочината му да надхвърли 0,80 м – в резултат на по-голяма яма след изкореняването на дървото/дърветата; на нужда от по-голямо количество глина (за по-ма-

Обр. 2. а–б. Реконструирано полувкопано жилище – село Castranova, окръг Dolj, Румъния – XIX в. „Музей на селото“, Букурещ. Сн. Я. Бояджиев

Fig. 2. a–b. Reconstructed semi-sunken dwelling – village of Castranova, Dolj district, Romania – 19th century. „Village museum“, Bucharest. Photo Y. Boyadzhiev

сивни стени, издигане на втори етаж и т.н) или поради предварителните намерения на строителите (разбира се не е изключено комбинирането на две или повече причини). В този случай са възможни два варианта:

- Жилищните помещения да се намират в по-голямата си височина под нивото на терена, като се образува землянка⁹. Тя може да има различна дълбочина. В селището Промахон-Тополница е установено над 7 м дълбоко вкопаване, което е било използвано за живеене, както показват многобройните подови

⁹ В етнографската литература се използва термина „уземница“, „уземно жилище“ (Вакарелски 1977, 227–228).

Обр. 3. Къснонеолитно селище Тополница-Промяхон – структура, вкопана над 7 м в древния терен с многобройни нива на обитаване
(no Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, Fig. 33)

Fig. 3. Late Neolithic settlement Topolnitsa- Promachon – structure, dug-into the ancient terrain at a depth of more than 7 m that has numerous occupation levels
(after Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, Fig. 33)

нива в него (обр. 3) (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, 52–55, Fig. 10–13)¹⁰;

- Жилищните помещения да остават на нивото на древния терен, а вкопаната част да се оформи и използва като мазе. Тогава на нивото на терена над вкопаната част се прави конструкция от дървени греди и дъски, евентуално обмазана с глина, която служи за таван на „мазето“ и под на жилищната част.

И при двата варианта стените на вкопаната част са укрепвани най-вероятно с дървени дъски – следи от подобно облицоване са установени при споменатото вкопаване в селището Промяхон-Тополница и при вкопаване №24 в селището Върхари¹¹ (обр. 4).

2. Постройката да има две жилищни части – вкопана и „наземна“ (която остава върху древната повърхност), като се оформя един вид полуетаж. В този случай дълбочината на вкопаването е сравнително малка – около 0,70–0,90 м.

3. Вкопаването да заеме само част от площта на сградата, като се задълбочи и се оформи „мазе“ (обр. 5). В този случай част от пода ще представлява естествения терен, а част ще бъде дървена конструкция, покриваща мазето (виж Лихардус и др. 2001, 57–58).

4. Издигане на втори етаж на сградата, който може да бъде разположен над всеки от изброените варианти. Съкращаването на височината на стените на първия етаж (и съответно на височината на центъра на тежестта), от своя страна спомага за нарас-

10 Лични наблюдения на автора по време на проучванията през периода 1995–2002 г.

11 Лични наблюдения на автора.

Обр. 4. Халколитно селище Върхари: а/ вкопаване №24 – поглед от запад; б/ вкопаване №24, детайл – следи от вертикални дървени дъски, обмазани с глина. Сн. К. Бояджиев

Fig. 4. Chalcolithic settlement Varhari: a/ dug-into structure №24 – from west; б/ dug-into structure №24, detail – traces of clay-coated vertical wooden planks. Photo K. Boyadzhiev

тване на устойчивостта на цялата сграда. Данни за наличие на втори етаж има при вкопаване 30 в селището Върхари (Бояджиев, Бояджиев 2012, 89).

Освен улесняване на процеса на изграждане на сградата вкопаните помещения имат още едно съществено преимущество – в тях микроклимата е по-благоприятен, тъй като температурните амплитуди са значително по-малки, отколкото при наземните (т.е. през зимата те са по-топли, а през лятото са по-хладни). Съответно те са по-удобни както за живеене, така и за съхраняване на продукти (при по-дълбоките вкопавания). Намаляването на височината на постройката, вследствие на частично вкопаване, е благоприятен фактор в силно ветровити открити местности.

Разбира се, включването на вкопани части при изграждането на една сграда не е задължително. Тя може да бъде и изцяло наземна. Възможни са най-разнообразни варианти – както като използвани материали, така и като конструктивни решения (Бояджиев 2008). Най-вероятно начина на изграждане се е определял от конкретните условия на терена на новоизграждащото се селище – наличието или отсъствието на големи дървета; седи-мента, върху който то се разполага – дали той е каменист или глинен, каква е плътността му, доколко глината е подходяща за строителство; наличието на подходящи материали (глина, камък, дърво) в непосредствена близост до селището, климатичната обстановка и т. н. Например къснонеолитното селище, разположено на брега на Дуранкулашкото езеро, е използвало вкопани жилища (Димов 1982). След като населението се премества на възвишението, образуващо „Големият остров“ в днешното езеро, то започва да строи масивни каменни сгради (обр. 6), тъй като основата, върху която се разполага селището, е изцяло скалиста и съответно е неподходяща за изкопни работи,

Обр. 5. Халколитно селище Върхари. Комплекс IX, включващ както наземна част, така и осем вкопавания с различна дълбочина. Сн. К. Бояджиев

Fig. 5. Chalcolithic settlement Varhари. Complex IX comprising eight dug-into structures at different depths, as well as an above ground structure. Photo K. Boyadzhiev

но самата скала лесно се цепи на плочи, подходящи за строителство (Boyadzhiev, Y., 2004a, 10–11; Бояджиев 2004). Не трябва да се изключва *a priori* и използването на сгради, построени само (или основно) от дърво. Строежът на такива постройки е най-вероятен именно при основаването на едно селище. Както вече бе посочено, при разчистването на терена за застрояване, а и за прилежащите стопански или земеделски площи, се е получавало голямо количество дървен материал, който по всяка вероятност е бил използван при строителството на жилищата. Дървени постройки са засвидетелствани етнографски (Вакарелски 1977, 222), но досега не са установени археологически. Причината за това е както в материала, който не е дълготраен и не оставя следи, така и в конструкцията им, която не изисква забиването на колове, тъй като трупите се редят хоризонтално (обр. 7, 8). С постепенното изкореняване на дърветата в близост до селището, за да се освободят селскостопански площи, добиването на дървен материал и неговото пренасяне е ставало все по-трудно и неговото използване в строителството се е ограничавало.

При еднослойното селище сградата стъпва върху естествения терен – в повечето случаи той е здрава, твърда основа, която не поддава вследствие на тежестта върху нея. Това дава възможност за използване на плътни, тежки материали (глина, камък) при направата на стените и съответно за изграждане на големи масивни сгради. Увеличаването на площта на сградата води до намаляване на съотношението *площ – необходим*

Обр. 6. Селищна могила „Големият остров“ при с. Дуранкулак. Сграда VII/5 от VII строителен хоризонт размития слой от горната ѝ част, покриващ културния пласт на дъното на вкопаването. Сн. К. Димитров (Todorova 2002, Abb. 5a)

Fig. 6. Tell „Golemiyat ostrov“ near the village of Durankulak. Building VII/5 from VII building horizon. Photo K. Dimitrov (after Todorova 2002, Abb. 5a)

за строежа материал. Ако за сграда с площ 50 m^2 , височина на стената $2,20 \text{ m}$ и дебелина $0,30 \text{ m}$ са необходими 20 m^3 глина (при глинобитна техника), то за сграда с 10 пъти по-голяма площ (размери напр. $25 \times 20 \text{ m}$) и дебелина на стената $0,30 \text{ m}$ ще са необходими $59,4 \text{ m}^3$ – т.е. за 10 пъти по-голяма площ е необходимо само 3 пъти повече глина. Ако приемем, че по-голямата площ изисква и по-дебели външни стени, при дебелина $0,50 \text{ m}$ ще са необходими 99 m^3 – т.е. за 10 пъти по-голяма площ е необходимо само 5 пъти повече глина. Разбира се една толкова голяма сграда предполага вътрешно разделение, което също изисква използването на строителен материал. Вътрешните преградни стени обаче от една страна могат да бъдат значително по-тънки, тъй като масивните външни стени изолират достатъчно добре сградата от атмосферните условия и поемат основната тежест на покривната конструкция, а от друга е възможно използването на разнообразни материали и техники при изграждането им (колово-плетена, дъсчени, комбинация на дърво и кожа и т.н.) (обр. 9 а–г).

Използването на дървото като подпорен елемент също има специфика. Твърдият естествен терен (в повечето известни досега обекти) затруднява забиването на колове на голяма дълбочина. Когато това е било наложително, вкопаването е ставало поетапно, чрез „стъпала“ (от един по-голям начален участък чрез постепенното му стесняване в дълбочина към единия край). По-често обаче са използвани не колове, заострени в долния си край, а дървени „колони“ с равна основа¹². Тяхното използване

¹² Разграничението колове-колони е на основа на оформянето на долния им край – заострен при коловете и равен при колоните.

Обр. 7. Реконструирано жилище – XIX в. „Музей на селото“, Букурещ. Сн. Я. Бояджиев.

Fig. 7. Reconstructed dwelling – XIX в. „Village museum“, Bucharest.
Photo Y. Boyadzhiev

Обр. 8. Реконструирано жилище – село Drăghiceni, окръг Олт, Румъния, XIX в. „Музей на селото“, Букурещ. Сн. Я. Бояджиев

Fig. 8. Reconstructed dwelling – village of Drăghiceni, Olt district, Romania, 19th century. „Village museum“, Bucharest. Photo Y. Boyadzhiev

е било възможно поради твърдата основа, на която те са стъпвали. За да изпълняват подпорната си функция е било необходимо плитко легло което да фиксира мястото им и да не позволява изместване (обр. 10)¹³. Не е изключено също така да са лежали директно върху материковата основа (обр. 11 а–б). Дори когато „колоните“ са съвсем тънки, те също не са били забивани дълбоко, а са поставяни в плитки дупки – напр. в жилище 1 в селището Орлица дъбови колони с диаметър 0,08-0,10 м лежат средно на 0,05 м дълбочина (Попова 2011, 298). Когато „колоните“ са били до стената на вкопаването тя също им е служила за опора от едната страна. Самият натиск, който

13 Данни за колони има и от селището Драма-Герена – „Както изглежда, при стените може да се възстанови един начин на изграждане с дървени колове и с плетена конструкция, обмазана с глина. Коловете са били по всяка вероятност само малко вкопани в стерилната почва“ (Лихардус и др. 2001, 107). Дълбочината на „леглата“ на колоните може да е от 0,02/0,03 м до 0,2/0,3 м.

Обр. 9. Масивна каменна сграда, изоставена през 80-те години на XX век (Източни Родопи): а. общ изглед отвън; б. останки от вътрешни преградни стени; в. преградна стена с колово-плетена конструкция (детайл); г. вътрешна преградна стена (детайл).

Сн. Я. Бояджиев

Fig. 9. Massive stone building abandoned during the 1980s (Eastern Rhodopes): a. general view from outside; b. remains of internal party walls; c. wattle-and-daub party wall (detail); d. internal party wall (detail). Photo Y. Boyadzhiev

изпитват от тежестта, която носят, ги прави достатъчно стабилни и заздравява цялата конструкция. Някои от тях може да са имали значителен диаметър – известни са „легла“ на колони с диаметър до 0,80 м (напр. в селищата Тополница-Премахон, Върхари (обр. 1, 5). Дървените „колони“ е можело да лежат и не директно върху пръста, а върху подложка – напр. хоризонтални дървени греди (Gheorghiu 2006, 152, Fig. 1) (практика, която е използвана до наши дни); плоски камъни (обр. 8) (включително излезли от употреба цели или фрагментирани хромелни камъни); глинена подложка (Бояджиев и др. 2011, 42) и др.

Възможно е някои неголеми постройки да не са стъпвали директно върху земята, а да са били леко повдигнати на подпори – камъни или дървени трупчета (обр. 12). За подобна възможност подсказват някои глинени модели на жилища (Николов, Б, 1974, обр. 65, Николов, В. 2006, 141, обр. 223; Венелинова, под печат). Жилища с повдигната върху стълбчета подова конструкция са установени в култура Гумелница (Bucşani 2007, 11–12). Повдигането на пода на сградите на известна височина над

Обр. 10. Халколитно селище Върхари. Комплекс IX – основа на голяма дървена колона. размития слой от горната ѝ част, покриващ културния пласт на дъното на вкопаването.

Сн. К. Бояджиев

Fig. 10. Chalcolithic settlement Varhари. Complex IX – base of a large wooden pillar.

Photo K. Boyadzhiev

земята може да е обусловено от опасността за заливане на сградата при наводнения, като предпазна мярка срещу проникването на влечуги и гризачи в жилището или от различни други причини.

Необходимият дървен материал се е получавал от изкоренените дървета, които са били в достатъчно количество и с внушителни размери. Със сигурност дървеният материал е бил използван при направата на подовите конструкции, а също и при вътрешни преградни стени.

Възможността за изграждане на масивни стени и използването на дървени колони (включително и с голям диаметър) прави напълно постижимо и издигането на втори етаж.

Наличието на твърд естествен терен и непосредствен достъп до основните строителни суровини – глина, камък (ако теренът е каменист) и дърво дава възможност за използването на най-разнообразни строителни техники, при различната комбинация на тези материали в зависимост от конкретните природни условия. Най-вероятно при начина на строителство е играла роля и традицията на общността, която основава селището, както и функцията на отделните постройки.

Многослойни обекти

Когато сградите се изграждат върху останките на по-ранни селища, те лежат върху един нееднороден „насипен“ пласт, с ниска и неравномерна плътност. Този

Обр. 11. Халколитно селище Върхари.
Комплекс XI – стояща *in situ* опожарена
глинена обмазка на дървена колона: а. поглед
отгоре; б. поглед от запад към минисондажа
в основата ѝ, при който не се установиха
следи от вкопаване в древния терен. Сн. К.
Бояджиев

Fig. 11. Chalcolithic settlement Varhари.
Complex XI – *in situ* situated burnt clay
plaster of a wooden pillar: a. view from above; b.
view from the west towards the cross-section of
its base in which there were no traces of a dug-
into structure. Photo K. Boyadzhiev

пласт се сляга с течение на времето, като степента на „потъване“ зависи от тежестта върху него (обр. 13). По тази причина той е неподходящ за масивни, тежки постройки. Колкото по-масивна е една конструкция, толкова по-голяма е тежестта ѝ върху единица площ и съответно толкова по-бързо ще поддаде пластът под нея. Тъй като този пласт е нееднороден, той ще поддаде в различна степен и в различни посоки. Това от своя страна ще доведе до напукване на стените (в резултат на липсата на съпротивление на глината при опън), накланянето им в една или повече посоки и в крайна сметка до нестабилност и рухване на цялата постройка. Показател за слягането на терена са наклонените в различни посоки жилищни подове, каквито се откриват във всяка селищна могила (обр. 14). Когато селището лежи върху културен пласт по-дебел от 1 м изграждането на масивни глинобитни или каменни стени е неподходящо. Основата е неблагоприятна и за използването на дървени колони, които поради големия натиск върху единица площ, който изпитват, бързо ще потънат в дълбочина (а вероятно и ще нарушат точното си вертикално положение) и съответно ще станат безполезни. Същевременно натрупването на културен пласт с по-малка плътност дава възможност за по-лесно забиване на колове на голяма дълбочина. Променя се основният принцип на изграждане на сградите – докато при тези, строени върху твърд терен, самата тежест заздравява конструкцията, то при сградите върху податлив терен тя е фактор за намаляване на стабилността. Най-удачна в такъв случай е колово-плетената конструкция (обр. 15). Забиването на коловете от стените в дълбочина е с цел да се отстрани нестабилността, като се използва съпротивлението на пласта, в който е проникнал колят – прилага се принципът на лоста, като колкото по-дълго е „рамното“, забито в земята, толкова

Обр. 12. Реконструирано жилище – XIX в. „Музей на селото“, Букурещ, размития слой от горната ѝ част, покриващ културния пласт на дъното на вкопаването. Сн. Я. Бояджиев.

Fig. 12. Reconstructed dwelling – 19th century. „Village museum“, Bucharest. Photo Y. Boyadzhiev

ва по-малка е възможността за изместване на частта, оставаща над повърхността и поемаща тежестта на конструкцията. Освен това колово-плетената конструкция представлява един вид арматурна плетка, при която глината поема натиска, а дървото опънните напрежения.¹⁴ Целта е да се придаде гъвкавост на стената при размествания и потъвания. На практика употребата на колове с плет около тях гарантира устойчивостта на стената при слягане и изкривяване, когато се появяват опънни напрежения. При наличие на колово-плетена конструкция напукването на глината не е проблем за нейната здравина.

Податливият терен изисква и по-стабилни подови конструкции, които да неутрализират постепенното му неравномерно хлътване. Редицата обновявания на подовите обмазки, които много често обхващат само част от пода и имат различна дебелина в отделните му части, вероятно също са свързани с нивелирането му след нарушаването на неговата хоризонталност (обр. 14)¹⁵.

14 Ще си позволя едно сравнение със съвременните технологии. В комбинацията бетон + стомана = стоманобетон функцията на първия елемент (бетон) е да се съпротивлява на натиск, а вторият елемент (стомана) носи основно опънните напрежения. За направената съставка между колово-плетената конструкция и стоманобетона, както и за изясняването на техническите качества на стоманобетона благодаря на инж. Ю. Боянин.

15 Разбира се, те са имали и чисто хигиенна функция.

Обр. 13. Селищна могила Юнаците, централен профил – ров, функционираше от началото на РБЕ (хоризонт Б XVII/XVI) до хоризонт Б XIV и подове на жилища от хоризонти Б XII-VI, направени върху запълнителя му и хлътнали поради неговото слягане. Сн. Я. Бояджиев.

Fig. 13. Tell Yunatsite, central profile – dwelling floors from levels Б XII-VI, sunken in the ditch fill from levels XVII/XVI-XIV. Photo Y. Boyadzhiev

Освен податливия терен влияние върху техниката на строеж оказват и други фактори. Натрупването на културен пласт прави невъзможен достъпа до строителни материали, намиращи се в непосредствена близост до сградите и налага доставянето им от известно разстояние извън пределите на селището. Пренасянето се затруднява и от височината, на която започват да се издигат селищните могили спрямо околния терен. Разчистването на терени за обработваеми площи около селището отдалечава горите и големите дървета и съответно усложнява прекарването на дебели стволоче. Поради всички посочени причини стремежът на обитателите на селищните могили е да олекотят максимално конструкцията на сградите. Затова се възприема коловоплетената конструкция със сравнително тънки стени. Жилищата съответно също са с по-малки размери отколкото при откритите селища.

Пример за развитието на строителната техника в зависимост от терена е селищната могила „Големият остров“ при с. Дуранкулак (Boyadzhiev, Y., 2004, 10–11, Бояджиев 2004). Основата, върху която е построено първото селище е скалиста, като скалата лесно се цепи на плочести камъни. Жилищата от най-долния хоризонт са с най-масивни каменни стени, с големи размери и двуетажни (обр. 6). В долните 2-3 хоризонта дупките от колове са изключение, като в някои случаи следи от дървени колове има

Обр. 14. Селищна могила Юнаците, хоризонти В I- В II. Разрез на многократно обмазан под на жилище с пещ върху него, с ясно изразена денивелация в посока юг-север (вследствие на проучването от българо-руската експедиция на халколитното селище по хоризонтална плоскост, са пресечени наклонените подови обмазки на жилище от хоризонт В II, така че в южния им край се е слязло под тяхната основа, а в северната им половина те и основата на неколkokратно обмазаната пещ, включително и северния край на пода на жилището от хоризонт В I, са останали под достигнатото през 1993 г. ниво). Сн. Я. Бояджиев.

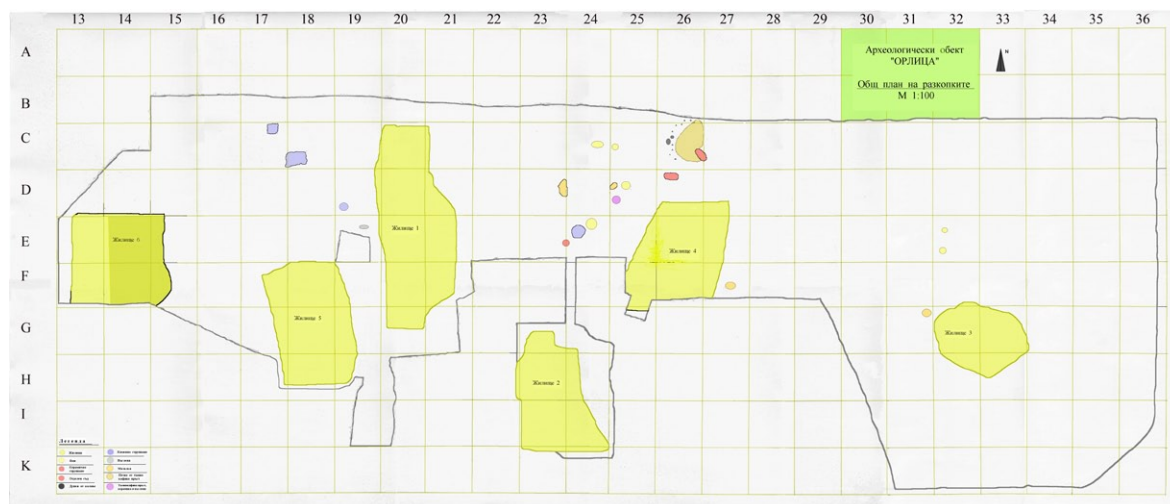
Fig. 14. Tell Yunatsite, levels B I - BII. Cross-section of a multiple coating of a dwelling floor overlaid by an oven and with clearly visible north-south displacement (as a result of the Bulgarian-Russian horizontal excavations of the Chalcolithic settlement, the slanting floor coatings of a dwelling from horizon B II have been cut. Therefore, a level under their base was reached in their south end, while the north end, together with the several coating of the oven, remained intact under the level that was reached in 1993). Photo Y. Boyadzhiev

Обр. 15. Обект „Чавдарова чешма“, Симеоновград – останки от стена с колово-плетена конструкция от къснонеолитно жилище: а. поглед отгоре; б. детайл с отпечатъци от преплетените клони. Сн. К. Бояджиев

Fig. 15. „Chavdarova chesma“ site, Simeonovgrad – remains of a wattle-and-daub wall from a Late Neolithic dwelling: a.view from above; б. detail with impressions. Photo K. Boyadzhiev

Обр. 16. Общ план на къснохалколитното селище Орлица. Авт. Ю. Боянин
Fig. 16. General plan of the Late Chalcolithic site of Orlitsa. Author Y. Boyanin

в каменните стени, над основата им – явно като част от арматурата на втория етаж. Дупки от колове се появяват едва от пети хоризонт (четвъртият отдолу нагоре), когато е натрупан достатъчно дебел културен пласт. Тогава се появява и колово-плетената техника – отначало при преградните стени, а в по-горния хоризонт и като цяло жилище.

Трябва да се отбележи, че в редица многослойни обекти, разкопани до основа, първото селище е с вкопани структури и едва впоследствие сградите стават наземни – Слатино (Чохаджиев 2006, 11, обр. 13–15), Русе (Попов 1996, 41, обр. 15), Голямо Делчево (Тодорова и др. 1975, 15–20), Овчарово-гората (Ангелова 1992, 42–44), Качица (Станев 1982, 8); Драма-Герена (Лихардус и др. 2001, 110–111). Особено показателна е ситуацията в селищна могила Самоводене, където жилищата от последния неолитен хоризонт, които са разположени в централната част, върху дебел културен пласт, са наземни, докато тези в периферията на селището, които лежат върху естествен терен, са вкопани до дълбочина 1,20–1,40 м. Те са на значително разстояние едно от друго, като между тях се намират и вкопани в земята пещи – т. нар. „тандири“ (Станев 1988, 20–21; Stanev 2002, 415–416). Ситуацията ясно показва, че начина на изграждане на сградите се обуславя от терена, върху който те се разполагат. На север от Дунав също е констатирано, че при навлизането си носителите на култури Боян-Болинтинейану и Боян-Джулещи първоначално използват полувкопани жилища, едва в по-късните им етапи се появяват и наземни жилища, като в някои случаи двата типа сгради се използват едновременно в едно и също селище (Neagu 2001, 16–20).

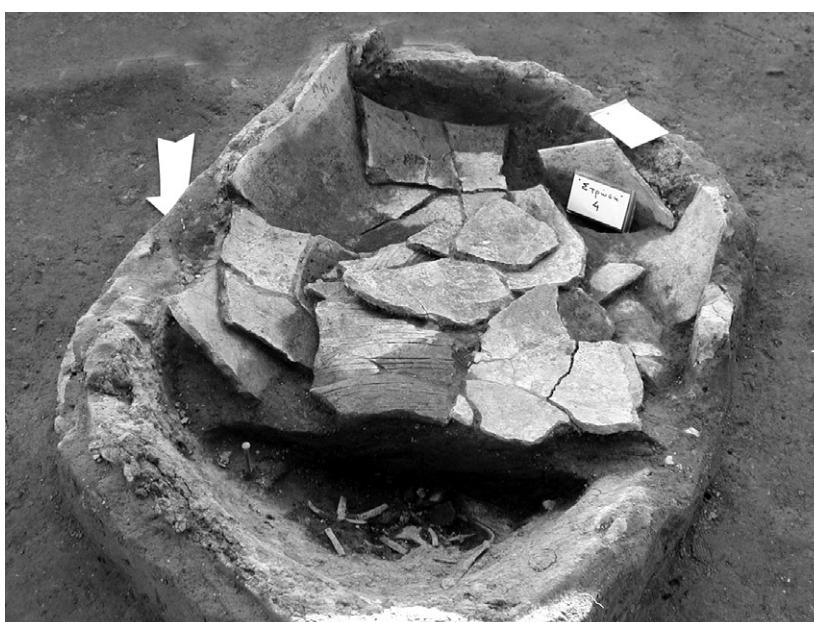
Селищно устройство

Открити селища

При първоначалното основаване на едно селище то няма фиксирани граници. Неговата големина и гъстота на заселване се определят от редица фактори: **големината** на основалия го човешки колектив (тя определя както броя на необходимите сгради, така и трудовия ресурс, който може да се използва за изграждането им и за разчистването на терена); **конфигурацията на терена**; **степенята на залесеност на терена** и съответно на необходимите за разчистването му усилия; необходимостта от

a/a

б/б

Обр. 17. Ями за съхранение на месо – селищна могила Юнаците, хоризонт В I, жилище №3: а/ яма №XXII б/ яма №XXIV. Сн. Й. Асланис

Fig. 17. Meat-storage pits – Tell Yunatsite, dwelling №3: pit №XXII; pit №XXIV. Photo J. Aslanis

обработваема земя, поселищната традиция и др.

Поради липсата на очертани граници (освен ако такива не се определят от естествения терен) селището може да бъде както компактно, така и със значително разстояние между отделните жилища (Neagu 2001, 16–18, Boyadzhiev, Y., 2004b, 207–209). Възможно е и в периферията на селището да има обособени зони за стопанска или производствена дейност. Основание за подобна интерпретация дават ситуациите в перифериите на някои селища, които се различават съществено от зоната с жилищни постройки (Neagu 2001, 18; Бояджиев, Бояджиев 2011, 97). Пространството между жилищата най-вероятно е използвано за домакинска и стопанска дейност. Тя може да е била както обща за цялото селище (напр. хармани за вършеене на пшеница, егре-

а/а

б/б

Обр. 18. Халколитно селище Орлица, жилище 6, яма №6: а. първоначален вид; б. състояние след прекратяване на употребата ѝ, когато е „запечатана“ със слой глина. Сн. Я. Бояджиев

Fig. 18. Chalcolithic settlement Orlitsa, dwelling 6, pit №6: a. initial state; б. post-usage state when the pit was 'sealed' with clay. Photo Y. Boyadzhiev

ци за добитък и т. н.), така и отделна за всяко домакинство. При втория случай най-вероятно към отделните жилища са се оформяли „дворове“¹⁶. В тях може да бъдат направени леки постройки (навеси, „бараки“, заграждения или кошари за животни и др.), открити огнища/пещи, както и различни ями¹⁷ (обр. 16). Ямите могат да имат най-разнообразни функции:

¹⁶ Такъв тип селищно устройство е установен в селището Орлица (Бояджиев 2005).

¹⁷ Ями с разнообразни функции са установени около жилищата в селището Орлица (Boyadzhiev, K., 2006).

Обр. 19. Селищна могила Юнаците, хоризонт В I, сграда 14 с различни по вид ями в нея.

Сн. С. Терзийска-Игнатова

Fig. 19. Tell Yunatsite, building 14 with different kinds of pits within it.

Photo S. Terzijska-Ignatova

- за съхранение на продукти – зърно, плодове¹⁸, месо (обр. 17) (Aslanis, Boyadzhiev 2004);
- за преработка на продукти – напр. на млякото в някои видове сирена¹⁹; за печене на тестени изделия (т. нар. „тандири“); за печене на месо²⁰ и т. н.;
- свързани с определени производствени дейности – напр. дъбене на кожи (Cavulli 2006, 380);
- за извършване на различни обредни дейности (т. нар. „култови ями“);
- за изхвърляне на отпадъци;
- „глинници“ (Cavulli 2006, 380), „ледници“ и др.

Съответно формата, устройството, размерите, дълбочината и запълнителят на ямите ще бъде различен. Не е необичайно и преизползването на ямите – обикновено след прекратяване на употребата на една яма по предназначение тя да се използва като боклучна. Възможно е и „ритуално запълване/запечатване“ на една яма след прекратяване на функционирането ѝ (Boyadzhiev, K., 2006, 367–368) (обр. 18). За съжаление в българската литература все още няма задълбочени изследвания относно функциите на различните негативни структури от праисторическата епоха. Много често различни по вид и съдържание ями се слагат под общ знаменател, като интерпретацията им се люшка от „боклучни“ до „култови“ (Николов, В., 2011).

Като цяло откритите селища може да покажат твърде разнообразни ситуации. Те обаче обикновено са със значителни размери – от 20–30 000 м² до над 100 000 м² и проучването на цялата им площ все още е силно затруднено²¹.

18 Яма с наличие на костилки от плодове е установена в селището Орлица (лични наблюдения на автора по време на проучванията през 2005 г.).

19 Такава преработка се практикува и до днес.

20 Например познатото и до днес „агне по хайдушки“.

21 Проучването на открити селища се ускори значително през последните години, във връзка с изграждането на инфраструктурни обекти, но то е ограничено само в сервитута на съответния обект, обхващащ обикновено малка част от селището.

Обр. 20. Халколитно селище Върхари. Комплекс I – дъно на вкопаните части с нападнали в тях останки от сградите. Сн. К. Бояджиев

Fig. 20. Chalcolithic settlement Varhari. Complex I – a bottom of a dug-into structure containing fallen building remains. Photo K. Boyadzhiev

Многослойни обекти

Многослойните селища, след обособяването им като такива, са с ограничена площ. Това налага плътното им застрояване с жилищни постройки, като с всяко следващо селище гъстотата на сградите се увеличава.²² Междужилищното пространство се използва за улици. Възможно е обособяването на производствени площи с ограничени размери, които явно са общи за цялото селище (Бояджиев и др. 2004, 170). Няма обаче обособяване на „дворове“ към отделните жилища, като най-вероятно голяма част от стопанската дейност е изнесена извън границите на селището/селищната могила.²³ Част от ямите са разположени в самите жилища – напр. в селищните могили Юнаците (Boyadzhiev et al. 2011, 29–30) (обр. 19), Дуранкулак-Големия остров²⁴ и др.

22 Например в неолитното селище Овчарово-гората броят на постройките нараства двойно – от 13 до 27 в продължение на четири строителни хоризонта, без да се увеличава площта му (Ангелова 1992, 42–44).

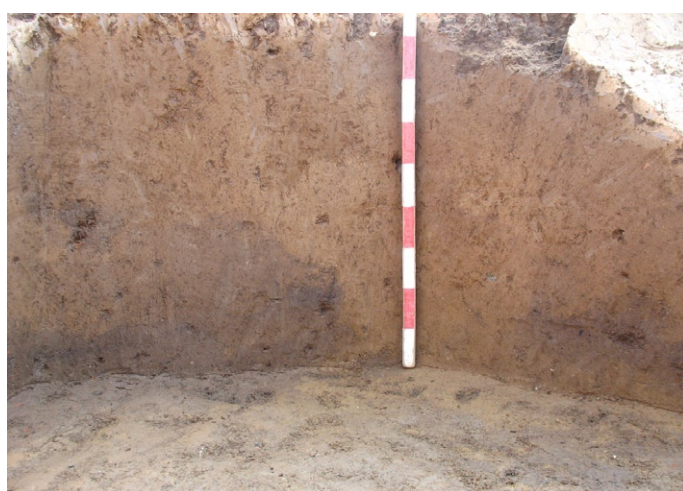
23 Около някои от селищните могили са регистрирани следи от съпътстващи сгради, но досега няма проучвания, за да се установи точната роля, мащаби и връзка на тези постройки със селищата върху могилата.

24 В сграда 5 от хоризонт IV в селищна могила Дуранкулак-Големия остров се разкри запечатана яма с многобройни скелети на риби в нея – лични наблюдения на автора.

Обр. 21. Селищна могила Юнаците, хоризонт В I – под на горяла сграда, с инвентара и деструкциите върху него, пропаднал вертикално в 5,50 м дълбоко празно пространство под него. Сн. К. Димитров.

Fig. 21. Tell Yunatsite, level B I – floor of a burnt building together with its inventory and rubble that have collapsed vertically at 5.50 m depth in an underlying gap. Photo K. Dimitrov

Обр. 22. Халколитно селище Върхари. Комплекс II, вкопаване 43 – основа на масивна глинобитна стена и размития слой от горната ѝ част, покриващ културния пласт на дъното на вкопаването. Сн. К. Бояджиев

Fig. 22. Chalcolithic settlement Varhари. Complex II, dug-into structure 43 – base of a massive clay wall with its washed out upper part that covers the cultural layer at the bottom of the dug-into structure. Photo K. Boyadzhiev

Археологически ситуации, оставени от двата типа селища

Различното разположение, устройство и използвани техники за изграждане на сгради при двата типа селища се отразява и на техните останки, достигнали до нас.

Открити селища

Останките на откритите селища остават на нивото на древния терен. Тъй като селищата се намират до брегове на реки, те са подложени на многократно заливане при повишаване на нивото на реките след края на халколитната епоха²⁵. В резултат материали, подлежащи на разтваряне във вода, са унищожени. Възможно е да е отмит (изцяло или частично) и самият културен пласт. Запазването на останките от сгради зависи от начина на изграждане на постройката, както и от начина на използване на вкопаните ѝ части, ако тя включва такива. Ако вкопаните части се използват за живеене, те постепенно се запълват с „културен пласт“, като в един момент нивото на вкопаната част се изравнява с това на наземната – напр. в селищата Тополница (обр. 1) и Априлци (Boyadzhiev, Y., 2004, 208–210, fig. 1–5). В случаите, когато вкопаната част е била използвана като „мазе“, то деструкциите и инвентара от сградата ще са нападали (а впоследствие и намити в една или друга степен) основно във вкопаванията (обр. 20) (виж и Лихардус и др. 2001, 53–55)²⁶. Ако сградите са изградени с някакъв вид глинобитна техника деструкциите ще бъдат отмити дори и без наводняване, а от нормалната дъждовна дейност. Особено тежки ще са последствията ако съответните обекти не са горели. И при опожаряване обаче запазилите се деструкциите няма да са многобройни, тъй като обгарянето обхваща само външните повърхности на стените (и то при достатъчно силен огън от съответната страна), но в дълбочина те няма да са засегнати от огъня. Неизпечената сърцевина на стените ще бъде отмита от водата. Евентуално следи от стените (най-често като глинен слой, в по-редки случаи и като основа на стената, ако тя е вътре в негативната структура, а не покрай нея) биха се запазили само във вкопаните части и то ако те са достатъчно дълбоки, а стените достатъчно масивни (обр. 22).

Най-трудно би се установило наличието на сгради, ако те са били изработени изцяло от дърво. При пожар те ще изгорят изцяло, а въглените и пепелта ще бъдат отмити напълно или в по-голямата си част. Ако са изоставени неизгорели те ще изгният. И в двата случая от конструкцията на подобни сгради не биха останали никакви следи. Биха се запазили само останки от инвентара от трайни материали, намиращ се в тях. Ако жилищата са били наземни този инвентар ще лежи върху древната повърхност и най-вероятно в резултат на наводнения или на по-късната селскостопанска обработка на терена ще бъде разнесен в една или друга степен. Най-добре той би се запазил, ако под дървената конструкция (като някакъв вид „мазе“) или в непосредствена близост до нея има негативни структури. В този случай биха се открили вкопавания с типичния за едно жилище инвентар, но без следи от постройка около

25 **Повишаването на нивото на реките е в резултат на повишаването на морското равнище на Черно и Егейско море и на ерозионно-делувационните процеси.** Свидетелство за значителното повишаване на нивото на подпочвените води от халколита до днес е оставането на долните хоризонти на редица селищни могили под съвременното ниво на подпочвените води. Геоморфологичните изследвания в района на халколитните селища Орлица и Върхари показваха, че и двете са престояли продължително време под вода след загиването си (изследванията са направени от доц. Р. Кендерова – СУ „Св. Климент Охридски“). В селищна могила Русе най-долният хоризонт (XVIII) с вкопани обекти е покрит с „миден слой с различна дебелина“ (Попов 1996, 41), който също свидетелства за наводняване на селището; най-долният хоризонт в селищна могила Голямо Делчево е бил заблатен (Тодорова и др. 1975, 20).

26 **Показателна в това отношение е ситуацията в селищна могила Юнаците, където подът на изгоряла сграда, заедно с инвентара и деструкциите върху него, е пропаднал вертикално като обща маса (запазена до момента на разкопките), в намиращото се под пода празно пространство, дълбоко близо 5 м и с диаметър около 6 м (обр. 21).**

a/a

б/б

Обр. 23. Халколитно селище Върхари. Комплекс XI – паднали останки от пещ; а/ общ поглед на вкопането в югозападния край на комплекса; б/ детайл – останки от пещта.

Сн. К. Бояджиев

Fig. 23. Chalcolithic settlement Varhari. Complex XI – fallen remains of an oven: general view of a dug-into structure in the southwest end of the complex; detail – oven remains. Photo K. Boyadzhiev

тях. В случай, че дървената конструкция е била обмазана с глина, то при опожаряване ще се открият и горели мазилки, като ситуацията ще е идентична с тази останала след горели глинобитни сгради. Може би единствената разлика ще е в начина на изпичане на мазилките – при глинобитните сгради то ще е едностранно (само от външната страна), а при дървените ще е двустранно, тъй като ще гори и „сърцевината“ на конструкцията.

Запазването на съоръжения, дори когато са от изпечена глина или камък (напр.

пещи/огнища, подиуми) ще зависи от вида жилище и местоположението им в него. Ако са изградени върху естествен под те ще се запазят (поне на ниво основа). Ако обаче са били изградени върху изкуствен под на известна височина над вкопаването, при разрушаването на сградата те ще пропаднат и натрошат, така че до нас ще достигнат само разпръснатите (в една или друга степен) фрагменти от тях (обр. 23). Те могат да бъдат унищожени дори когато са се намирали върху наземната част на сградата, ако са били в непосредствена близост до ръба на вкопаването (а точно там са били изградени най-често пещите и хромелните съоръжения). След загиването на сградите вкопаните части (ако не са били запълнени от културен пласт или деструкции) са задържали вода (независимо дали дъждовна или речна, вследствие на заливане), тъй като глинестият терен в повечето случаи е слабо пропусклив. Вследствие на това стените на вкопаванията са били подмивани и са ерозирали, като горната им част се е свличала във вътрешността на ямата – заедно с намиращите се по ръба на ямата съоръжения. По този начин е възможно да бъдат унищожени и следите от дупки на колове, разположени в близост до вкопаването, особено когато те не са били особено дълбоки, или следите от хоризонтални греди, лежащи директно върху ръбовете на вкопаването и поддържащи покриващия го под. Ръбовете на плитките „легла“ и основите на дървените колони се размиват, като остават съвсем плитки вдлъбнатини с полегати ръбове, които са трудно различими от околния терен, освен ако в тях не са се запазили частици горели мазилки, въглени и др. (обр. 24). Трябва да се има предвид и обстоятелството, че при сградите, разположени върху твърд терен, може да са използвани различни строителни техники, при които влизащите в конструкцията на стената дървени греди не са забити в земята и съответно след изгниването им не остават никакви следи.

В повечето случаи селищата се намират на равен терен, който останките им не са променили чувствително. Той е подложен на дългогодишна земеделска обработка, която допълнително е унищожила и без това тънкия културен пласт.

В резултат на действието на различни фактори най-често до наши дни от откритите селища са се запазили основно вкопаните структури, другите останки от сградите и от останалите съоръжения са унищожени в една или друга степен.

Многослойни обекти

При многослойните обекти останките се запазват значително по-добре, отколкото при еднослойните. При тях изграждането на всяко следващо селище е свързано с подравняване на терена. Това нивелиране засяга основно деструкциите на предишните сгради и не достига до основите им. Същевременно новото селище „запечатва“ останките, оставащи под него и ги предпазва от атмосферните условия. Рохкавият седимент позволява лесно и бързо попиване на водите от валежите. С всяко подновяване многослойното селище се издига над нивото на древния терен. Така то става все по-защитено от наводняване. В резултат на всички тези фактори значителна част от останките от конструкцията на сградите се запазват. Съхраняват се, поне като основи, и намиращите се в него съоръжения, тъй като те са разположени на естествен под, върху древния терен. Унищожаване на части от конструкцията или от съоръженията е свързано предимно с нарушения при изкопни работи в по-горните хоризонти. Добре личат (като цвят и/или консистенция) дупките от дълбоко забитите колове. Те позволяват възстановяване на очертанията на сградата дори когато други останки от нея не са запазени. При пожар огънят засяга до голяма степен и стените на сградите,

a/a

6/b

Обр. 24. Халколитно селище Върхари. Комплекс II – следи от плитка основа на дървена колона: а. поглед отгоре; б. разрез. развития слой от горната ѝ част, покриващ културния пласт на дъното на вкопаването. Сн. Я. Бояджиев

Fig. 24. Chalcolithic settlement Varhari. Complex II – traces of a shallow base of a wooden pillar: a. view from above; b. cross-section. Photo Y. Boyadzhiev

тъй като в тях относителния дял на елементите от дърво е висок, а глинената обмазка – сравнително тънка. Вследствие на това голяма част от обмазката се изпича и запазва (обр. 15).

Обобщение

Изграждането на сгради, още повече на цяло ново селище, с техническите средства и инструментариум намиращи се на разположение на древния човек, е бил тежък и трудоемък процес. Стремешът на хората е бил максимално да го облекчат. Селищното устройство и жилищната архитектура са се обуславяли от най-различни взаимоотнобвързани фактори:

- видът на терена (геологическата основа), върху който ще се изгражда селището;
- наличните материали;
- природо-климатичните особености на района;
- конфигурацията на терена;
- строителните традиции на съответната етнокултурна общност;
- големината на човешкия колектив, основал селището;
- основните стопански дейности на жителите на селището;
- необходимост от защита (от природни сили, човешки нападения) и др.

В резултат на различното действие на всеки от посочените фактори при изграждането на всяко конкретно селище неговото устройство и жилищната архитектура могат да бъдат твърде разнообразни. Това се отнася особено до т. нар. открити селища, които позволяват използването на всички познати техники на градеж. В някои случаи дори при една и съща сграда всяка от стените е изградена по различен начин. Още по-голямо е многообразието при техните останки след няколко хилядолетия въздействие на природни стихии и човешка дейност. Значително по-голяма е унификацията при многослойните селища. При тях натрупалия се културен пласт налага използването предимно на колово-плетената конструкция. Не е изключено обаче и използването на други техники, особено ако има смяна на обитателите и новонастанилото население не е запознато с особеностите на терена на една селищна могила.

Пред археолозите-праисторици стои предизвикателството да могат да се откъснат от познатите стереотипи и да могат да осмислят цялото многообразие на следите от живота на древния човек, които са достигнали до нас. В редица случаи те трябва да се опитат „да видят невидимото“ – на базата на малобройните достигнали до нас останки и конкретната ситуация да възстановят това, което е изчезнало с течение на хилядолетията.

Цитирана литература

- Ангелова, И. 1992. Предварительные результаты раскопок неолитического поселения Овчарово-гората. *Studia Praehistorica* 11–12, 41–50
- Бояджиев, Я. 2004. Ролята на околната среда за възникване на най-ранната каменна архитектура. В *Археологията – интердисциплинарни изследвания* (Годишник на Департамент Археология, Нов Български университет, т. 6), 16–21

- Бояджиев, Я. 2005. Къснохалколитно селище Орлица. В *Археологически открития и разкопки през 2004*, София, 56–58
- Бояджиев, Я. 2008. Нови данни за селищното устройство и жилищната архитектура през неолита и халколита. – В: М. Гюрова (ред.) *Праисторически проучвания в България: Новите предизвикателства*, София, 246–251
- Бояджиев, Я., Бояджиев, К. 2011. Халколитно селище „Върхари“. В *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*, София, 95–98
- Бояджиев, Я., Бояджиев, К. 2012. Спасителни археологически разкопки на халколитно селище Върхари, община Момчилград. В *Археологически открития и разкопки през 2011 г.*, София, 88–90
- Бояджиев, Я., Асланис, Й., Терзийска-Игнатова, С., Мацанова, В. 2004. Селищна могила Юнаците – проучвания през 2002 г. В *Археологията – интердисциплинарни изследвания* (Годишник на Департамент Археология, Нов Български университет, т. 6), 169–174
- Бояджиев, Я., Асланис, Й., Терзийска-Игнатова, С., Мацанова, В. 2011. Селищна могила Юнаците – проучвания през 2001–2010 година. В *Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик*, т. 2, 42–55
- Вакарелски, Х. 1977. *Етнография на България*. София
- Димов, Т. 1982. Землянка от неолитното селище при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. *Археология*, XXIV.1, 33–48.
- Лихардус, Я., Фол, А., Гетов, Л., Бертемес, Ф., Ехт, Р., Катинчаров, Р., Илиев, И. *Изследвания в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-германските разкопки от 1983 до 1999 г.* София
- Николов, Б. 1974. *Градешица*. София
- Николов, В. 2006. *Култура и изкуство на Праисторическа Тракия*. Пловдив
- Николов, В. 2011. Неолитни ямни светилища. *Археология*, LII.1, 7–24
- Венелинова, С. под печат. Керамични модели на сгради от селищната могила при Иваново, Шуменско. В *Сборник в памет на Л. Перничева*
- Попов, В. 1996. *Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури от поречието на р. Русенски Лом*. Русе
- Попова, Ц. 2011. Растителност и стопанска дейност в Източни Родопи. В Бояджиев, Я., Терзийска-Игнатова, С. (ред.) *Златното V хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха*. София: НАИМ-БАН, 295–300
- Станев, П. 1988. Разкопки на неолитната селищна могила Самоводене край Велико Търново. В *Археологически открития и разкопки през 1987 г.*, Благоевград, 20–21
- Станев, П. 1982. Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на р. Янтра. *Годишник на музеите от Северна България* VIII, 1–16
- Тодорова, Х., Вайсов, И. 1993. *Новокаменната епоха в България*. София
- Тодорова, Х., Иванов, Ст., Василев, В., Хопф, М., Квита, Х., Кол, Г. 1975. *Селищната могила при Голямо Делчево (Разкопки и проучвания, V)*. София
- Чохаджиев, С. 2006. *Слатино. Праисторически селища*. Велико Търново
- Aslanis, J., Boyadzhiev, Y. 2004. Fleischdeponierung in der chalkolithischen Siedlung von Yunatsite. In Nikolov, V., Băčvarov, K., Kalchev, P. (eds.) *Prehistoric Thrace*. Sofia, 370–378

- Boyadzhiev, K. 2006. Hollowed structures from the Late Chalcolithic settlement Orlica in the Eastern Rhodope mountains, Bulgaria. In M.-Ch. Frere-Sautot (ed.) *Des Trous... Structures en creux pré- et protohistoriques*. Actes du colloque de Dijon et Baume-les-Messieurs 24-26 mars 2006. (Prehistoires 12), 363–370
- Boyadzhiev, Y. 2004a. Chalcolithic Stone Architecture from Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica*, VIII.1, 1–12
- Boyadzhiev Y. 2004b. Late Neolithic Sunken Houses in Thrace. In Nikolov, V., Băčvarov, K., Kalchev, P. (eds.) *Prehistoric Thrace*. Sofia, 207–214
- Boyadzhiev, Y., Aslanis, I., Terzijska-Ignatova, S., Macanova, V. 2011. Yunatsite: Ein Bulgarisch-Griechisches Grabungsprojekt. Die Jahre 2002-2008. In Y. Boyadzhiev, S. Terzijska-Ignatova (eds.). *The Golden Fifth Millenium. Thrace and its Neighbour Areas in the Chalcolithic*. Sofia: NAIM-BAN, 21–37
- Bucșani 2007. *Bucșani ten years of archaeological researches 1998–2007*. București
- Cavulli, F. 2006. Les structures anthropiques interprétables du Néolithique en Italie septentrionale. In: M.-Ch. Frere-Sautot (ed.) *Des Trous... Structures en creux pré- et protohistoriques*. Actes du colloque de Dijon et Baume-les-Messieurs 24-26 mars 2006. (Prehistoires 12), 371–390
- Gheorghiu, D. 2006. Fulness and emptiness: addition and subtraction in South Eastern European Chalcolithic Clay Cultures. In M.-Ch. Frere-Sautot (ed.) *Des Trous... Structures en creux pré- et protohistoriques*. Actes du colloque de Dijon et Baume-les-Messieurs 24-26 mars 2006. (Prehistoires 12), 151–161
- Koukouli-Chryssanthaki, C., Todorova, H., Aslanis, I., Vajsov, I., Valla, M. 2007. Promachon-Topolnica. A Greek-Bulgarian Archaeological Projekt. In Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (eds.) *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Sofia, 43–78
- Neagu, M. 2001. Aspecte ale organizării spațiului în așezările neoliticului dezvoltat la Dunărea de Jos. *Cultura și civilizație la Dunărea de Jos*, XVI–XVII, 15–28
- Nikolov, V. 2011. A reinterpretation of Neolithic complexes with dug-out features: pit sanctuaries. *Studia Praehistorica*, 14, 91–119
- Stanev, P. 2002. Der neolithische Siedlungshügel Samovodene: Einige Ergebnisse der bisherigen Forschungen. In M. Lichardus-Itten, M., Lichardus, J., Nikolov, V. (eds.). *Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien* (Saarbücker Beiträge zur Altertumskunde, 74), Bonn, 411–436
- Todorova, H. 2002. Einleitung. In Todorova, H. (ed.) *Die prahistorischen Graberfelder von Durankulak* (Durankulak, II, 1). Sofia, 11–16

Flat sites and tells – reasons for their different settlement and dwelling organization

Yavor Boyadzhiev

(summary)

The article compares the settlement organization and the building construction on flat sites consisting of no more than 2-3 levels and on multilayered settlements with deposits that are above 1 m in thickness. The possible differences in the occupational stages of a

given site are discussed - from the clearing of the terrain for its foundation to the characteristics of the archaeological record.

The differences between the two types of settlements are due to the different bases on which they are founded – the former over a natural terrain, the latter over the remains of older settlements. The area for the newly established settlements needs to be cleared from vegetation – usually perennial trees whose removal leaves deep pits. The area of the multilayered settlements needs to be cleared from destruction debris, namely through surface flattening.

The role of the terrain is particularly important for the construction of the buildings. If they are founded on a solid base, it is not likely that the weight of the building will cause any problems. This facilitates the construction of large massive buildings. The main building material in prehistory is clay. For an average building of 50 m², between 30 m³ and 15 m³ of clay are needed depending whether the building is entirely made of clay or other construction materials are also used. The easiest procurement of such quantity is from the spot where the future building will stand, if the nature of the sediments is right. As a result, a dug-into structure appears that could be used in various ways – the whole building to be partly sunken; one part of the building to be sunken, the other above-ground; the living rooms to be above ground, while the sunken part is used as basement. The dug-into rooms have a better microclimate, since the temperature varies less in comparison to the above-ground structures. The hard natural terrain hampers the embedding of poles at great depth, thus wooden 'pillars' with an even base are often utilized. This was possible due to the hard base on which they were founded. The buildings of the multilayered settlements are lying over an amorphous 'fill' layer with low and uneven density. Such a layer is not suitable for heavy buildings since it sinks under their weight. This imposed the construction of lighter buildings. The instability of the cultural layer prevents the utilization of pillars but facilitated the embedding of posts at a great depth. Thus, the main construction becomes wattle-and-daub, whereby the clay takes the pressure, while the wood takes the tensile stress.

The flat sites could cover a large area with sparsely situated dwellings. The space between the buildings was most probably used for household and subsistence activities. Light buildings, hearths, ovens and pits with various functions can also be situated there.

The tells have a limited area, hence their densely built space. Probably most of the household and subsistence activities were performed off-tell.

The different location, organization and construction techniques of both types of settlement is reflected in the archaeological record. The flat settlements, especially those along rivers, are exposed to both natural elements (mainly water) and to the anthropogenic impact of recent cultivation. As a result of different factors, the main traces of flat sites today are mainly in the shape of negative structures, while the remains of other buildings are destroyed to various degrees.

Each new settlement on the tells 'seals' the underlying remains, thus preserving them from the atmospheric conditions. The raising of the terrain prevents flooding and the effects of cultivation. As a result, the remains on tells are significantly better preserved than on flat sites.